

SVJEDOČENJE I POVIJESNO PAMĆENJE: O PRIPOVJEDNOM POSREDOVANJU OSOBNOG ISKUSTVA

RENATA JAMBREŠIĆ KIRIN
Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb

Autorica govori o teorijsko-metodološkim i moralnim problemima etnografskog pristupa analizi svjedočenja kao žanra usmene povijesti i literaturi svjedočenja kao autobiografskoj prozi. Uz folklorističke teme, kao što su stereotipnost pripovijedanja o osobnom iskustvu hrvatskih prognanika i sudionika domovinskog rata u svakodnevnom životu, literaturi i medijima, te utjecaj recepcije i modusa posredovanja na dohvaćanje smisla pripovijedanja o traumatičnom iskustvu, autoricu zanimaju i problemi na sjecištu antropologije, etnografije i naratologije. Naime, na koji se način osobno iskustvo upisuje u povijesno pamćenje, koje su konvencije predstavljanja i vrednovanja osobnog iskustva - osobito odnos prema nasilju - relevantne za pojedine zajednice i društva i njihovo re-interpretiranje povijesti?

Domaći etnografi i iskušenja nove etnografije

"... ethnographic texts are orchestrations of multivocal exchanges occurring in politically charged situations. The subjectivities produced in these often unequal exchanges - whether of "natives" or of visiting participants-observers - - are constructed domains of truth, serious fictions."

(J. Clifford 1988:10)

Neposrednost ratne stvarnosti s kojom su se hrvatski etnolozi i folkloristi suočili 1991., bila je poticaj da se znanstveni rad kao onaj koji bi trebao promicati "složenost i nedeterminiranost problema", epistemološki preispita u uvjetima nametnutog rata koji nam je ponudio "pojednostavljenu" i "obrnutu" sliku svijeta kao destrukcije, nasilja i, ponegdje, ništenja svih tragova ljudskog postojanja.¹ Nakon početnog šoka, zatečenosti i prije nepojmljivog

¹ Razlog nerazumijevanja prirode rata u Hrvatskoj u inozemnim akademskim krugovima možda najbolje tumači Terry Eagleton koji misli da su i liberalni i poststrukturalistički intelektualci propustili priznati "da postoje određene ključne političke borbe u kojima netko mora pobijediti, a netko izgubiti. Dekonstruirati ovu binarnu opreku znači zalagati se za *status quo*. (...) Uvreda je za intelektualce - čiji rad mora zagovarati složenost i nedeterminiranost

oblika životnog izbora - otići na front ili ostati u radnoj sobi - važnost znanstvenog rada i istraživanja domaćih autora u kontekstu zapadnog akademskog diskurza tumačenja uzroka, povoda i širih posljedica rata u Hrvatskoj, postala je sve očitija.

Tek smo se upoznali s raspravama i recentnim teorijskim strujama u antropologiji koje su sve kulturne i društvene pojave pokušale objasniti iz perspektive, pozicije i distribucije *moći*, a *etnografski autoritet* istraživača pokušale okriviti za višestruko "iskrivljenu sliku" stvarnosti jer etnograf ne piše o subjektivnim zapažanjima i prosudbama, nego svoja zapažanja sa "terena" samo uklapa u postojeću "metapriču" o bitnim procesima u zbilji. Hrvatski etnografi su se zapitali u kojoj je mjeri njihova "metapriča" određena neravnopravnim odnosom vojnih snaga u sukobu i kako unutar granica postojećeg akademskog diskurza discipline svjedočiti o ratnoj stvarnosti. Može li se distanciranom znanstvenom kazivanju pridodati sugestivnost patnje i vjerodostojnost bola? Da li autoritet njih kao etnografa - posrednika između strane znanstvene publike, domaće javnosti i potresnih svjedočenja prvih žrtava rata u Hrvatskoj - u većoj mjeri ovisi o "taktikama preživljavanja nego strategijama moći" (Nordstrom 1992:3)? U kojoj su mjeri oni kao "posrednici parcijalnih istina" sposobni sliku, (etno)grafiju stvarnosti - koja se predstavlja i tumači terminima naše struke - učiniti prepoznatljivom i bliskom njihovim prvotnim sugovornicima, kao i onima koji nemaju sličnih iskustava ili, pak, sumnjaju u sposobnost etnografskog teksta da govori o zbilji?

Kao folkloriste i etnologe zanimalo ih je i zašto je uobičajeni repertoar usmenoknjiževnih vrsta odjednom zamijenila opća narativizacija mržnje, djelotvoran usmenopripovjedni folklor prijetnji i zastrašivanja, zašto je "apeliranje na kolektivno nesvjesno" jednostavnim figurama zločina i osvete imalo veći utjecaj od medija koji su za recipijente postali samo glasnogovornici etnički parcijaliziranih istina.

Uobičajena razlikovanja uloga unutar etnografskog istraživanja trebalo je promotriti iz nove vizure, znanstveno i moralno složenije. Umjesto istraživača i informanta, kazivača na terenu i "profesionalnog slušača" koji ga posjećuje u njegovom prirodnom okružju - a obojica se trude iznaći onaj oblik komunikacije u kojem razlike među njima dolaze najmanje do izražaja - etnograf u ratu ujedinjuje ulogu istraživača i informanta za druge (najčešće za svoje inozemne kolege), a često je i sam svjedok ili sudionik ratnih događaja. Diskurz pripovjedača ne promatra se više u parametrima "dobrog" i "lošeg", tradicionalnog i suvremenog repertoara, nego se uzima u obzir da li je riječ o

---

problema - priznati da su svi najvažniji politički sukobi u ovom smislu *bitno* jednostavni - ne, naravno, po svom karakteru, već s obzirom na čijoj je strani pravda (*whose cause is essentially just*). (1993:124)

diskurzu žrtve ili krvnika,² civila ili vojnika, prognanika ili njegova udomitelja. Osim žanrovskih i drugih teorijsko-metodoloških nedoumica u svezi bilježenja, predstavljanja i tekstualne, izvedbene ili kulturološke analize *pripovijedanja o životu* u folkloristici, sada su se pojavila i pitanja kako vrednovati razliku nesvodivu na opće jezične obrasce, na razliku zaloga koje je neposredno iskustvo nasilja, torture, bola zbog smrti najbližih? Kako premostiti jaz između osjećaja i su-osjećaja, razumijevanja i sažaljenja, između proživljenih iskustava i njihovih tumačenja, njihove narativizacije? Iako doživljaj i razumijevanje svijeta bitno određuje jezična i diskurzivna praksa - a etnografske studije čine jedan takav diskurz predodžbi o zbiljskom svijetu - ne smijemo zaboraviti da postoji i svijet izvan diskurza, da je "životno iskustvo bogatije od diskurza" (Bruner 1986:143).

Etnografsko se istraživanje ratne svakodnevice na presjecištu političkog i medijskog, ideološkog i egzistencijalnog, usmjerava na to kako ljudi na razini svakodnevnog i pojedinačnog tumače svoje i postupke drugih pomoću i mimo ideologema kao što su domoljublje, nacionalizam, otpor, ljudska prava, suživot. Dio suradnika Instituta za etnologiju i folkloristiku potražio je zato svoje prve kazivače među prognanicima - - ljudima koji su se preko noći zatekli u "abnormalnoj" situaciji kao ljudi ovisni o tuđoj pomoći i o razumijevanju drugih. Ljudi koji su svojom sudbinom - rječnikom dominantne ideologije - simbolizirali veličinu hrvatskih žrtava u domovinskom ratu (uz obitelji poginulih i ranjenih vojnika), u svojoj su se svakodnevicu susretali sa svim nedaćama ugrožene socijalne skupine privremeno smještene u stranom im okruženju života u metropoli, ili su pak bili, u jednako nezahvalnom položaju, smješteni nadomak svojih kuća na okupiranim područjima.³

U vrijeme kad se u javnosti (i nacionalnoj svijesti) oblikovao diskurz žrtvovanja za slobodu kao najveći ideal, moralna snaga onih koji su u njemu mogli prepoznati vlastito iskustvo ogledala se i u njihovoj društvenoj svijesti o vlastitim pravima (na povratak) i ulozi koju imaju u političkim pregovorima i odlukama. S oslobođenjem većeg dijela Hrvatske u javnosti je prevladao diskurz obnove. Oba diskurza, a diskurz obnove posebice, proizlaze iz i

---

² Kao što je to formulirao Wayne Booth (1993) životna priča svakog zatvorenika, mučitelja, ubojice, nosi u sebi potencijalnu priču o dramatičnoj promjeni sudbine u budućnosti. Mučitelj je junak priče, on daje smjer događajima i "zapliće radnju" dok se žrtvi oduzima gotovo svaka mogućnost djelovanja, trpljenje je pasivno stanje omeđeno tjelesnim i psihičkim granicama izdržljivosti. Sjetimo se samo priče o Borislavu Heraku (usp. Filipović 1993) koja se po svojoj "medijskoj eksploataciji" ne može mjeriti ni s jednom pričom o žrtvi kao pojedincu. Prema najnovijim vijestima, ovog najpoznatijeg sarajevskog zatvorenika, višestrukog ubojicu osuđenog na smrtnu kaznu 1993., čeka pomilovanje.

³ Činjenica da je najveći dio njih bio smješten kod rodbine ili u privatnom smještaju pridonosi lakšoj resocijalizaciji i integraciji ovih ljudi u novu sredinu, kao što i usporava masovni povratak na oslobođena područja koja su za sada bez izgleda za brz privredni oporavak i dostizanje sigurnosne, ekonomske i kulturne razine života u ostatku Hrvatske.

vraćaju se u sferu kulture kao svom prvotnom odredištu jer društvo ne postoji bez slike o sebi, a kultura ne postoji bez tradicije onakve kakvom je vidi i uvijek iznova opisuju društveno-kulturni *establishmenti*. Čini se da uspjeh slike društva kao homogene cjeline koja se promiče, ovisi o načinu na koji se u njoj pomiruju tradicionalne vrijednosti i suvremenost (te projekcija budućeg), ratno nasljeđe i europska baština, započinjanje ispočetka i vraćanje korijenima. Kao etnografi hrvatske svakodnevice razapete između "pravog" i "historijskog" prezenta, moramo se zapitati kako se pomiruju ove dvije suprotstavljene orijentacije na razini svakodnevnog života, gdje se oblikuje međudiskurz govora o pomiješanim osjećajima, sumnji i strahu od budućnosti, gdje započinje govor tabua i prešućivanja?⁴ Nema sumnje da diskurz prognaničkih svjedočenja i proza sudionika domovinskog rata, ima svoje važno mjesto u ovako postavljenoj analizi.

Etnografski je pristup, prema Jamesu Cliffordu, uvijek oblik političke i kulturne kritike jer ne posreduje sliku o kulturi kao tradiciji - - homogenoj, postojanoj i vrijednoj očuvanja u cijelosti - "već kao o skupu kodova i artefakta uvijek podložnih kritičkom i kreativnom preslagivanju." (1988:12) Novi način čitanja postojećih etnološko-folklorističkih tekstova s obzirom na to "tko u tekstu govori i u čije ime", kao i pojava novih metoda istraživanja - poput biografske metode i narativnog intervjua, bilježenja *usmene povijesti*⁵ (*oral history*) i životopisa "običnih ljudi" (*life history, popular autobiographies*) - ide u korak s interesom za oblike kulturne i interpersonalne komunikacije koji osiguravaju povezanost kroz vrijeme i zanemaruju prostorne udaljenosti. Tako je interes za pojačane migracijske tokove (kako dobrovoljne, tako i one prisilne) i krizu identiteta koju oni za sobom donose, udružen s interesom za obiteljsku i lokalnu povijest koje treba da otkriju mehanizme očuvanja identiteta unatoč njegovim preradama u procesu stalnog oživljavanja i prevrednovanja prošlih događaja.

Naš je napor na prikupljanju osobnih kazivanja, narativnih intervjua, svjedočenja kao žanra *usmene povijesti* ljudi neposredno zahvaćenih ratnim nasiljem, razaranja i progonima, bio odgovor na situaciju u kojoj smo se zatekli. To je bio i oblik zalaganja za novo vrednovanje "alternativne" usmene povijesti i pripovjednog posredovanja znanja ("životnih istina") koje se usmenim prenošenjem unutar obiteljske i lokalne tradicije uspješno

---

⁴ Hrvatski se etnolozi i folkloristi nalaze u nezahvalnoj poziciji da svojim nastupima, člancima i osobnim kontaktima sa stranim kolegama uvijek iznova tumače prirodu ovog rata i opravdavaju izbor svog znanstvenog interesa i neznanstvenim (moralnim i ljudskim) razlozima. U domaćoj akademskoj sredini, pak, ne nailaze uvijek na razumijevanje odupirući se "romantičarsko-budničarskim" interpretacijama izvorne nacionalne kulturne i autentičnih folklornih tradicija.

⁵ Engleski naziv metode *oral history* prevodim kao *usmena povijest*. Iako on ne zadovoljava u potpunosti, smatram da je primjereniji od prijevoda *oralna historija* koji je predložila grupa povjesničara okupljenih oko časopisa *Otium*.

posreduje već stoljećima. Našim smo se teorijskim priložima uključili i u recentnu raspravu o tome u kojem smjeru treba da idu daljnja antropološka i etnološka istraživanja. Ni jedno područje interesa koje je izdvojio Edward Said (1989:209) - politika tekstualnosti, nasilje i modeli promjene i transformacije društva - tako nije ostalo bez odjeka u našim radovima. (Čale Feldman, Prica, Senjković 1993b; Ceribašić 1995; Čale Feldman 1995; Povrzanović 1993, 1995; Prica 1995a, 1995b; Senjković 1995) Kao što smo već naglasili, nama kao istraživačima vlastite kulture, vlastite zbilje i posljedica još nezavršenog rata kao onoga *drugog*, dosad nepoznatog i neprispodobivog, trebalo je iznova promisliti ne samo znanstvene pretpostavke našeg rada, nego i moralne, političke i humane posljedice rada s ljudima, žrtvama ovoga rata.⁶ Kako ne zloupotrijebiti njihovo povjerenje, ne svoditi sudbine na slučajeve, osigurati anonimnost a naglasiti posebnost i relevantnost svakog iskustva? Kako njihov govor učiniti legitimnim dijelom javnog (kulturnog i političkog) diskurza prepunog posrednika, medijskih znatiželjnika, opunomoćenih pregovarača?

---

⁶ Treba naglasiti da je u suvremenom svijetu koji solidarnost pretpostavlja istini i pravdi, obilježenom nesumjerljivošću oblika ideološkog i strukovnog priklanjanja, pitanje vrednovanja, opredjeljivanja i moralne odgovornosti intelektualca sve važnije. Recentni znanstveni diskurz (osobito antropološki) više obiluje nego što oskudijeva etički intoniranim raspravama, ali rjeđe je tu riječ o problemima određenih ljudi i njihovim tragedijama, a češće samo pokušaj da se aktualne rasprave o mehanizmima isključivanja i podređivanja (manjinskog i marginalnog), identifikacije i homogenizacije, etniziranja društva i nacionalizma, "začine" aktualnijim primjerima.

Uloga svjedočenja i pripovijedanja o osobnom iskustvu u posredovanju alternativne i službene povijesti

*"Svećenici i političari danas ponavljaju kako je
žrtva zalog budućeg smisla, a mi strašno dobro
znamo da su te užasne žrtve lišene ikakva patosa, i
da je cijelo to iskustvo neprenosivo i da ne može
rezultirati nikakvim transcendirajućim smislom i
učinkom."*

Ivan Lovrenović, *Vijenac* 1995/48:10.

Prijelomni su povijesni događaji najveći generatori osobnih, obiteljskih i kolektivnih pripovijesti kojima se iznova vrednuje prošlost, traži smisao onoga što se netom doživjelo i pretrpjelo, te predskazuje budućnost. Supostojanje službene "školske" povijesti i alternativne "usmene" - memorata, vojničkih priča, priča iz zarobljeništva i iz pozadine, uzornih biografija heroja te kazivanja naših bližnjih - za folkloristiku nije ništa novo. Različita vremena, različite sredine i različite prigode samo nameću odabir onih priča i sudbina koje predočuju iskustvo šireg kruga slušača. Slušanje je također selektivno i vodi se određenim interesom - samo se neke zgone i detalji pamte i pripovijedaju dalje, samo se neke priče promiču i ponavljaju u beskraj ne bi li zadobile moć nepobitnih istina, dok se druge prešućuju ili povjeravaju odabranom uhu, a mikrofoni se isključuju. Etnografi zato svoj mikrofoni nastoje okrenuti onima koji nemaju pravo na vlastitu istinu, onim nemuštima koji su izgubili vjeru u moć riječi i snagu svjedočenja, čija je istina i osobna povijest sve manje važna u lokalnim i globalnim razmjerima, čija je patnja manje reprezentativna.

Verbalno posredovanje osobnih iskustava može se promatrati kao oblik govornog žanra svakodnevne komunikacije, kao jedan od folklornih usmenoprotnih žanrova, ili, kada je objavljeno, kao žanr autobiografske književnosti tj. dokumentarne proze.⁷ Književnoteorijski i psihoanalitički pristup, kakav je sugerirala Dori Laub (Felman; Laub 1992), izdvaja tri moguće perspektive gledanja na svjedočenje: razinu svjedočenja samome sebi unutar vlastitog iskustva (kao u autobiografskom pismu), razinu svjedočenja pred drugima tj. slušanja tuđih svjedočenja (svjedočenje u užem smislu) i razinu svjedočenja o samom procesu svjedočenja (teorijska razina). Nas će posebice zanimati druga i treća razina, tj. svjedočenje kao žanr usmene

---

⁷ Nastojimo izbjeći termin "kolektivna autobiografija" koji se promiče u stručnoj literaturi za prikupljena usmena svjedočenja veće grupe ljudi o jednom povijesnom događaju ili jednom vremenu, jer je to termin koji ističe zajedničku retoriku i zajednički ideološki okvir unutar kojeg se oblikuje doživljeno. Smatramo da je analizi primjereniji folkloristički pristup koji nas upozorava da stav istraživača, njegova očekivanja, predmnijevanja i predrasude uvelike utječu na oblikovanje poante ispričanih događaja, pa i onog koje referira o zbiljskim događajima.

povijesti, ali i prva s obzirom na korpus autobiografske proze o ratu kao literature svjedočenja (*testimonial literature*).⁸

Oba su ova žanra rubna po svom položaju, a centralna po pitanjima koja nameću proučavanju povijesti i književnosti kao diskurza, kao što su pitanja kriterija razlikovanja književnosti i povijesti, literature i dokumenta, službene i usmene povijesti, jedinstvene sudbine i stereotipiziranih verbalnih obilježja naracije o vlastitom životu. Ako slijedimo postavku (Felman; Laub 1992, Velčić 1991, Bourdieu 1987) da žanr autobiografske literature određuje i omeđuje recepcija, možemo reći da osobni diskurz svjedočenja moralnom snagom doživljenog i ispričovijedanog dovodi u pitanje legitimitet posredovanja povijesne istine jezikom činjenica i brojki, te "melodramatski zaplet" i mitske obrasce koje rabe službene nacionalne povijesti i pri-povijesti (*national narrative*).⁹

S druge strane, proučavanje svjedočenja znači i izazov nekim historiografskim školama (francuski revizionisti) koje negiraju legitimitet preživjelih svjedoka Holokausta kao žrtvi, i postmodernističkim tezama¹⁰ o raslojenoj stvarnosti, o nepostojanosti sjećanja i njegovom stalnom preslagivanju, o nepodudaranju identiteta govornog subjekta i osobe kazivača, o povijesnom supostojanju konkurentnih verzija o događajima umjesto jedne jedinstvene istine kao nepovijesne pripovijesti.¹¹ Zbog toga naglasak ove rasprave nije na dilemi kako žanrovski odrediti i odijeliti

---

⁸ Zanima nas i zašto govorenje u prvom licu, posebice pred sugovornikom, nosi u sebi zalag autentičnog iskustva i neponovljivu sugestivnost osobno proživljenog. To ne znači da etnografska analiza zanemaruje tekstualne odlike retorički homogeniziranog diskurza pripovijedanja o ratnom iskustvu, i ne promatra način na koji se u tekst upisuju kako spolne, dobne ili profesionalne odlike tako i osobnost pripovjedača (kazivača), te predusreću moguće reakcije sugovornika (čitača).

⁹ Engleski naziv *national narrative* koji sve češće susrećemo u recentnim etnografskim radovima označava sve oblike pripovjednog posredovanja nacionalnih ciljeva i predodžbi o kolektivnom identitetu i njegovim obilježjima pomoću tekstualnih strategija, metaforičkih i drugih retoričkih figura. Kao što je to rekao Homi K. Bhabha (1990), opća priča o naciji postavlja "pragove značenja" koje bi aktualna kulturna produkcija morala "opjevati", oprimjeriti, ali i nadići.

¹⁰ Već je Jose Ortega y Gasset 30-tih godina rekao: "...činjenice nam ne podastiru stvarnost, baš suprotno, one ju skrivaju, to jest, suočavaju nas s problemom stvarnosti. (...) Da bismo otkrili stvarnost, moramo načas zaboraviti činjenice koje nas okružuju i ostati nasamo s našim razumom.. Tada si, na našu vlastitu odgovornost i vlastiti račun, sami predstavljamo stvarnost, ili, drukčije rečeno, gradimo jednu zamišljenu (*imaginary*) stvarnost. (...) i tada (...) otkrivamo (...) koje bi činjenice proizvele tu predstavljenu stvarnost." (1959:13)

¹¹ Shoshana Felman i Dori Laub (1992) priznaju nestalnost, nepostojanost (*vicissitudes* kao ključna riječ) slušanja, pamćenja, pripovijedanja kao uplitanje fikcionalnog u svaki verbalni čin, ali smatraju da nema istine izvan povijesti - a povijest kad tad imenuje svoje aktere i prepoznaje njihove uloge. Relativiziranje bolne istine o brojnim zločinima protiv čovječanstva pomoću argumenata o nepreciznosti pamćenja nije samo nemoralno, nego dovodi u pitanje opstanak svih nas. Povijest zločina u velikoj mjeri ovisi o povijesti zločinaca.

pojedine tipove svjedočenja i koje su discipline najpozvanije da to učine, nego na ulozi koju pojedinačna etnografska analiza može imati u okviru ovakvih općih rasprava. U okruženju ljudskih patnji, svaki je govor o njima mogući izvor nove patnje i nepravde, nužno necjelovit i pristran. Svakodnevna recepcija svjedočenja daleko je od problema njihove retoričko-stilske vrijednosti, dok politički, ideološki i povijesni parametri recepcije dolaze u prvi plan.

Dosadašnja analiza desetak objavljenih knjiga ratnih dnevnika i drugih autobiografskih zapisa o životu u ratu i izbjeglištvu, te korpusa od tridesetak transkribiranih (i djelomično objavljenih - usp. *Narodna umjetnost* 29 i Čale Feldman et al. 1993a) osobnih pripovijesti i narativnih intervjua s prognanicima iz Vukovara, istočne Slavonije i Banije, pokazuje da je riječ o tekstovima semantička obilježja kojih se oblikuju u višeglasan i ambivalentan diskurz nasuprot službenoj povijesti koja teži koherentnoj jedinstvenoj priči o životu prije rata i u ratu kao vremenu stradanja i iskušenja, te o duhovnoj obnovi i kulturnom preporodu koji nas očekuje nakon ratnih stradanja i osobnih žrtvi. Iako su oba diskurza ("privatni" i "javni") međusobno višestruko isprepleteni jer dijele neke retoričke obrasce te zajednički korpus usmenoknjiževnog i povijesno-predajnog pripovijedanja o ratu (usp. Scarry 1985), oni ipak izražavaju dva suprotstavljena načina osjećanja - pomiješani osjećaji nasuprot herojskom patriotizmu, spremnost na dijalog i traženje novih modaliteta života nasuprot monološkom propovijedanju.

U ovom kontekstu nameće nam se pitanje zašto diskurz objavljenih svjedočenja - za Hrvatsku dobrodošla diskurzivna praksa gdje svi treba da budu pozvani da svjedoče i posreduju istinu o ratu i tegobama izbjegličkog života - nije naišao na veću institucionalnu podršku, te zašto su sva ovakva izdanja gotovo redovito objavljena u vlastitoj nakladi ili kod malih izdavača uz pomoć raznovrsnih institucija, organizacija i vojnih postrojbi? Gotovo da i ne postoji objavljena ratna priča s "društvenog dna", dokumentarna autobiografska ratna proza koju bi pisali ljudi iz nižih društvenih slojeva, te žene. Ratne dnevničke zapise iz zatočeništva i bojišnice objavljuju novinari, književnici, ministri, inženjeri i intelektualci dobrovoljci domovinskog rata.¹² U prigodnim monografijama o žrtvama rata, stradanjima ljudi i pojedinih krajeva, pretežu fotografski prilozi uz anonimne i iz konteksta izdvojene

¹² Da i pojedini rukopisi - kao u slučaju ratnog "tehničkog dnevnika" Ivana Mravaka - imaju neobičnu ratnu (pret)povijest koja sugerira mogućnost narativne obrade po modelu "priče o izgubljenom rukopisu", svjedoči navod iz pogovora Mihovila- -Bogoslava Matkovića: "Razgovarajući s autorom u Zagrebu nedugo nakon njegova oslobođenja iz srpskoga logora, i doznajući još niz drugih pojedinosti, osjetio sam da je vrijedno poraditi na ovim bilješkama (kako je između ostalog autor nazivao svoj dnevnik!). Nikako, ovaj rukopis nije običan, rekao sam sebi. Nije običan zbog okolnosti u kojima je nastao. (...) A osim svega, ovaj rukopis nije običan, jer je potpuna njegova verzija izgorjela u plamenu Vukovara, da bi ga autor iznova prikupio, *stvorio* od iverja, pabirčeci po rasutim bilješkama, bilježeći djeliće sjećanja." (Mravak 1993:123).

iskaze ljudi, podvrgnuti brižljivim redaktorskim zahtjevima. Već po svojoj prirodi, princip odabira pojedinih fragmenata iskaza i prepričavanja onih drugih nužno se ravna prema ideji koju imamo o poruci svojeg teksta ili knjige u cjelini i ne može biti istovjetan s tonom, pobudom pripovijedanja ili porukom svakog pojedinog svjedočenja, bez obzira koliko mi željeli poštivati "diskreciju, istinitu i objektivnu registraciju i interpretaciju, pridržavanje etičkih principa te prepoznavanje i uvažavanje mišljenja, stavova i reakcija sugovornika." (*Stotinu...* 1993:3)

Kao što su primijetili teoretičari autobiografija, sudbinu individualnog autobiografskog teksta u velikoj mjeri određuje odnos autora koji potpisuje tekst i njegova javnog položaja u društvu. Odsutnost prognaničkih autobiografija na tržištu knjiga zasigurno ovisi o identitetu "pravih" prognanika i izbjeglica kao osobnosti na rubu društva, ovisnih ne samo o materijalnoj pomoći državnih institucija, stranih donacija i organizacija, nego i o interesu šire javnosti za daljnje pojedinstvo njihove tužne sudbine. Međutim, ova potresna svjedočenja unose dvojbe glede službenih tumačenja događaja, suprotstavljaju se pojednostavljivanju slike rata i stavu da je rat gotov, a predstavljaju i izazov našim predrasudama i ustaljenim predodžbama o životu uopće. Zato se njihovo pojavljivanje u otvorenom prostoru javne komunikacije pokušava kanalizirati (npr. posebnim radijskim i TV dokumentarnim emisijama) te stalno nadzirati.¹³

Monotono slični, nostalgичni i neutješni glasovi anonimnih kazivača - kakve najčešće imamo prilike čuti da bismo ih zatim navodili unutar znanstvenog teksta gdje se samo naznačuje njihova dob, spol i/ili vjeroispovijest - teško da se mogu nositi s medijskim kondenziranim "proizvodima" pod senzacionalističkim naslovima. Iako etnografski tekstovi koji nastoje inkorporirati različita viđenja o pojavama i događajima "u procesu", ne čine, kvalitetom ni pristupom, jedinstven korpus radova, oni ipak računaju na zahtjevniju akademsku publiku¹⁴ i njihovo političko

---

¹³ Nakon što su novinari, humanitarni radnici, zastupnici europskih i svjetskih organizacija u početku opsjedali prognaničke i izbjegličke kampove, mnogobrojna svjedočenja i iskazi u najboljem su slučaju ostali sačuvani u arhivima sudova za ratne sločine, te drugim znanstvenim i društvenim institucijama, pristupačni vrlo uskom krugu ljudi. Da interesu šire publike za najtragičnije ratne sudbine i skandalozne oblike "kućnog nasilja" ne mogu udovoljiti pojedini članci u novinama i obvezatna "crna kronika" - inače pisani u trećem licu - pokazuje i pojava novih specijaliziranih časopisa ("Moja tajna" i "Moja sudbina") u kojima novinarska obrada teksta zadržava oblik kazivanja u prvom licu ne bi li se zadovoljila forma ispovijedi, a učinak na čitatelja bio djelotvorniji.

¹⁴ Kao što je primijetio Peter Loizos, engleski antropolog koji se sustavno bavi etnografijom izbjeglištva nakon tursko-ciparskog rata: "Kada sam prvi put pokušao shvatiti rat na Cipru (rat koji je moje kazivače pretvorio u izbjeglice) i dok sam svojim referatom pokušao predstaviti nekoherentne djeliće iskustva, na zgražanje sudionika londonskog seminara iz antropologije, nitko od nas nije mogao biti zadovoljan rezultatima. Činilo mi se da su moje kolege postavljale apstraktna, intelektualna i nevažna pitanja koja nikome nisu mogla pomoći. Ne znam što su točno mislili, ali možda je to bilo "Jadni Peter! Prekomjerno se

razumijevanje događaja. Krajnji cilj etnografske promocije prognaničkih kazivanja nije traženje u njima onoga što se inače prešućuje, ne pita ili krije od ušiju javnosti, već pokušaj vraćanja samopouzdanja ljudima na način da se ukazuje na vrijednost koju njihovo iskustvo ima za širu zajednicu i time ohrabruje njihovo sudjelovanje u javnoj komunikaciji i političkom životu. Naravno, to nije nimalo lak zadatak za ljude koji, i kao povratnici, u velikoj mjeri ovisе o pomoći državnih institucija i fondova.

Glavni prigovor pokušaju tumačenja usmenih kazivanja i literature svjedočenja kao pripovjednog diskurza dolazi od strane onih koji svjedočenja razumijevaju samo kao dokument, izvor činjenica vjerodostojnost kojih se legitimira na sudu. Etnografski se pristup zalaže za razumijevanje svjedočenja, literature svjedočenja, narativnih intervjua i autobiografskih kazivanja, ne samo kao svjedočanstva te dokumentarne građe za povijesnu i sociološku analizu. Takav pristup predstavlja pokušaj komparativnog čitanja ovih tekstova (s obzirom na ostale tekstove koji svjedoče o istom vremenu ili istim događajima) iz antropološke perspektive tj. pita se na koji se način osobno iskustvo upisuje u kolektivnu memoriju i na koji način lokalna i obiteljska povijest, interpersonalna komunikacija i mediji utječu na posredovanje onog što se doživjelo. Svjedočenja imaju moć da dovode u pitanje postojeće viđenje stvarnosti, postojeće izvore znanja, postojeća objašnjenja o tome zašto su se "ovdje i sada" dogodili takvi strašni i nepredvidljivi zločini protiv čovječanstva. O sposobnosti jedne zajednice da se nosi s materijalnim, kulturnim i duhovnim posljedicama nasilja ne samo pravnim, već i svjetonazornim, kognitivnim mehanizmima - među kojima važnu ulogu ima i praksa pripovjednog posredovanja onog što se dogodilo - ovisi u kojoj će mjeri ona ponovo uspjeti uspostaviti svoj "stari" poredak i "mirnodopski" sustav vrijednosti.¹⁵

---

poistovjetio s kazivačima, te izgubio sposobnost razmišljanja koje uključuje odgovarajući analitički odmak." (Loizos 1996)

¹⁵ Moralna snaga prognanika - na čijoj je strani bila istina - olakšavala im je život u često egzistencijalno neizdrživim uvjetima. Sa povratkom, ona je prerasla u moralnu odgovornost za vlastite i postupke bližnjih (koju podržava i diskurz duhovne obnove na kršćanskim vrijednostima), pridonoseći težini situacije u kojoj se donose važne odluke - vratiti se ili ne, misliti na dug prema precima ili na bolju budućnost djece, "oprostiti" bivšim susjedima ili uzeti pravdu u vlastite ruke i sl.

Kako namjera da se piše i način pripovijedanja vrednuju osobno, spolno i opće?

Etnografski pristup folklorno-kulturološke orijentacije (*folk-cultural orientation of ethnographic research*) sumnja u postojanje jedinstvenog "koda" kojim bi se posredovale nedvojbene istine i autentično iskustvo neovisno o mediju, o prigodi iskazivanja, o društvenom trenutku, o očekivanjima ljudi kojima se prenose. Etnografe zanima na koji se način istina jednog čovjeka legitimira u odnosu na istinu drugog i u odnosu na njihovu zajedničku težnju da ispričaju *cijelu istinu*, te kako se osobno i jedinstveno prepoznaje kao *vrijednost* - ono što je vrijedno pamćenja i daljnjeg prepričavanja - a što unutar mitskog doživljavanja povijesti kao kružnog procesa i *ressentiment* filozofije, može postati zalag osobne osvete i potaknuti novo "izravnavanje starih računa".

Međutim, analiza literature svjedočenja pokazuje da njezini autori nastoje legitimirati upravo dokumentarnost svojih tekstova dodajući im različite statistike, fotografije, novinske isječke, potpune popise suboraca ili logoraša - i da je ponovo "jezik činjenica i brojki" taj koji treba ovjeriti vjerodostojnost njihovih iskustava, zapažanja i promišljanja onoga što su proživjeli. Ipak i sami autori daju do znanja da je istina "negdje drugdje", da je uloga objavljenih svjedočenja ne samo da referiraju o neposrednim događajima, nego i da im pridaju značenje s obzirom na one koji nisu preživjeli, s obzirom na nacionalnu prošlost i viđenje budućeg života u kojem će patnje dobiti svoj pravi smisao. Tradicionalnu sumnju u djelotvornost povijesnog pamćenja utemeljenog na usmenoj komunikaciji, te nužnost zapisivanja i pisanja koje "ostavlja trag u povijesti", iskazuje i pisac pogovora u jednoj od knjiga literature svjedočenja, Mihovil- -Bogoslav Matković:

"... u knjizi postoje mjesta gdje autor opisuje i spominje mogućnost gubljenja života, mogućnost vlastite pogibije. To je objektivni zbroj mogućnosti da se umre, i to je taj svjesni dio koji uvjetuje pisanje. Onaj drugi, nesvjesniji, dublji je i snažniji, i on tjera da se piše, da se zapiše kako bi ostao možebitni trag sjećanja, povijest - kad sve izgori, ako ništa ne ostane, da se ne dogodi potpuni zaborav."

(Mravak 1993:124)

Pisci autobiografskih zapisa o ratu - oni "koji nikada nisu ni pomišljali na neku novinarsku ili književnu djelatnost" (Dubravko Horvatić u Štefanac 1994:5) - spominju kao najčešći motiv za pisanje o vlastitom, često graničnom iskustvu smrtne opasnosti, osjećaj savjesti i "osobnog duga" prema mrtvima i prema Domovini. Borba za istinu a protiv zaborava - "da bi ušli u potomstvu u spomen" (Tica 1994:82) - potreba memoralizacije smrti vojnika, potreba transcendiranja mnoštva nasumičnih smrti i stradanja civila

izvan bojišnice i u logorima, te traženje oslonca u vjeri, također se ističu kao motivi bilježenja vlastitih doživljaja i sjećanja:¹⁶

"Osobita mi je želja da se nikada ne zaborave žrtve ovoga rata, poginuli branitelji i nedužni civili. (...) I bit ću sretan, ako moja kazivanja i za mrvicu pridonesu razotkrivanju istine o stradanjima tisuća nevinih kojima je najveći ideal sloboda Domovine za koju su se i žrtvovali. U ime njihovih žrtava i patnji prognanika, molim Boga da nam se zlo rata i progonstva nikada ne ponovi."

(Tica 1994:5)

S druge strane, istraživači literature o Holokaustu i genocidu ističu da iskustvo izbjegavanja "sigurne smrti" i osjećaj odgovornosti zbog smrti bližnjih od kojih su preživjeli bili jači, otporniji ili sretniji, može biti poticaj za svjedočenje u istoj mjeri kao i opravdanje za šutnju. Oni koji odbijaju govoriti i pisati uvijek se iznova pitaju "kako je to bilo moguće", sumnjaju u moć povijesne pravde i pozitivan utjecaj povijesnog pamćenja na buduće generacije (Felman 1992, Lifton 1991). Međutim, pisanje je (prema već istrošenoj metafori) afirmacija "pobjede duha" nad silom. Ta pretpostavka leži i u temelju historiografskog pisma koje traži analogije, te jednoznačne uzročno- -posljedične veze među događajima kako bi "opravдало" sadašnjost i u budućnosti prepoznalo "sretan kraj". Tako u knjizi autobiografske proze s podnaslovom "male priče iz domovinskog rata", autor Viktor Tica razmišlja:

"Duh se ne može zaustaviti. Tako se jedino tješimo. Mi prognani. Mi vječni putnici u nepoznato. Ta nismo smjeli razmišljati o vremenu prošlom, o vremenu sadašnjem, groznom. Jer vrijeme prošlosti je isteklo. Vrijeme sadašnjosti istječe. I jedino se možemo nadati vremenu budućem, ako ne za nas, ono bar za naše potomstvo. A da bi ušli u potomstvu u spomen, moramo iznijeti svoje vrijeme, svoje križeve u vremenu."

(1994:82)

Afirmacija osobnih iskušenja, trpljenja i postignuća, kao i nalaženje smisla u vlastitom životu kao cjelini, opće su odlike autobiografske proze. Zato možemo razumjeti da na očitovanja sumnje, očaja, apatije i nesnalaženja u prostoru i vremenu češće nailazimo u usmenom diskurzu svjedočenja. Tako iz nekoherentnog usmenog diskurza djevojke¹⁷ koja je svjedočila o

¹⁶ Pokušaj transcendiranja osobnih patnji, kao i smrti nedužnih ljudi, retorikom idela slobode, domoljublja i kršćanske zavjetne žrtve - svojstvena autobiografskom diskurzu o ratu i domoljubnoj literaturi - javlja se kao bitna razlika s obzirom na relevantni književni diskurz o ratu koji pokušava govoriti o paradoksima rata i o za nj dominantnoj, "logici" nasilja, te posljedicama iskustva nasilja na život svakog od nas.

¹⁷ Kazivačica pod pseudonimom Sonja studentica je iz Lovasa u istočnoj Slavoniji, rođ. 1969. Nakon kućnog zatočeništva u Lovasu, jedan je vojnik odvodi u Pančevo kao svoju "privatnu zarobljenicu". Odande, uz pomoć njegovih poznanika, uspijeva pobjeći u Hrvatsku. Razgovor snimila Gordana Koruga, transkribirala Irena Plejić.

postupcima srpskih vojnika prema civilima i zarobljenicima u okupiranom Lovasu saznajemo da su njihove *metode verbalnog nasilja* često postizale svoj cilj - narušiti identitet osobe i slomiti njeno samopouzdanje:

"Mislim, toliko me uvjeravao da na kraju ti ne znaš više sam, na kraju svega tog što si doživio dal - kome da vjeruješ... Počneš, znaš ono, da ne vjeruješ više, ni povijesti, ni... Uglavnom, s tom pričom te jednostavno ubije u pojam."

(Prica, IEF rkp 1392)

Pripovjedno oblikovanje muških i ženskih iskustava u svjedočenjima razlikuje se s obzirom na osnovnu semantičku potku - predodžbu o osobnom trpljenju i stradanju kao osobnoj žrtvi za dobrobit šire zajednice. Dok muški autori često "prevode" značenje događaja iz svog životopisa retoričkim stereotipima koje posuđuju iz javnog diskurza i govore o sudjelovanju u oružanim snagama kao vlastitom izboru ili teškoj odluci u prijelomnom trenutku za domovinu za koju nijedna žrtva nije suvišna, u ženskim iskazima naslućujemo "potragu za izgubljenim identitetom". Naime, oslonac je identitetu teško pronaći kako u sadašnjosti, tako i prošlosti. Sjećanje na prošlost kao sretan život u miru i svakodnevicu nepomućenih etničkih odnosa sa susjedima, priječi dominantna ideološka osuda "jugonostalgije" tj. spominjanja pozitivnih strana života u socijalističkoj Jugoslaviji. Bez obzira na ove ideološke "prepreke" prisjećanjima, usmena svjedočenja govore o prijašnjem životu kao prostoru koji obilježava tolerancija, ali i tenzije, prikrivena neravnopravnost, manji sukobi, pri čemu muški kazivači - s obzirom na tendenciju u javnom diskurzu - češće ističu upravo ove negativne pojedinosti.

Doživljaj vremena iskazan u usmenim svjedočenjima također je bliži "prirodnoj" percepciji vremena i odaje nam ponešto o mehanizmima pamćenja važnih događaja. Kod literature svjedočenja, osobito muških autora, način organizacije pripovijedanja u diskurz najčešće slijedi logiku dnevnika, bez obzira temelji li se knjiga na dnevničkim zabilješkama ili ne i postoje li u knjizi strogo izdvojeni nadnevc. Događaji o kojima se pripovijeda izlažu se linearno, u sumjerljivim i ravnomjernim vremenskim odsječcima, dani i mjeseci se precizno imenuju. U usmenom iskazu Sonje, pripovijedanje o prošlim događajima otkriva intenzivniji doživljaj vremena izazvan osjećajem straha, a nepreciznost datiranja izmjenjuje se s točnim podacima; nelinearno izlaganje događaja izaziva osjećaj nesumjerljivosti osobnih doživljaja poznatim vremenskim kategorijama:¹⁸

---

¹⁸ Nepostojanje većeg broja objavljenih ženskih autobiografskih zapisa o ratu i prognaništvu koje su pisale "obične" žene (a ne samo književnice, novinarke i sl), ne dozvoljava nam da donosimo zaključke o usporedbi sa "neprofesionalnim" muškim ratnim pismom... Knjiga *Libertas* Tereze Kesovije legitiman je predstavnik literature svjedočenja, jer je prati brojna foto-dokumentacija, novinski članci koji svjedoče o razaranjima Dubrovnika i okolice, ali i

"I, u Ilok smo došli, to je bilo negdje petak-subota, pred kraj devetog mjeseca i tu smo bili dva-tri dana, sve je tako... Sve je tako počelo kao da neće ništa biti, da je sve u redu, da kao vojska je rekla da neće dirati Lovas i ovo-ono, ako se preda oružje. (...) I u Lovasu je bilo, kažem, sve mirno - te subote kad je ispaljeno - i onda opet četiri-pet dana - - totalno mir. Ja mislim to je bio ponedjeljak-utorak-srijeda, čisto, mislim, nikakvih detonacija, baš ono - potpuni mir je bio. (...) I, to jutro, u četvrtak 10. studenoga ujutro, u kući smo... Možda je to isto, šta ja znam - strah (...) I onda smo, ovaj, par dana smo bili u podrumu proveli noć, ono, više nas. I radi majke jer ona se jako bojala (...) To jutro kad je počeo prvi napad, brat (..) oko sedam i petnaest je uletio u sobu i samo mi je rekao da udaraju granate po Lovasu, da brzo bježimo u podrum"

(Prica, IEF rkp 1392)

Antropološki usmjerenu analizu svjedočenja zanima koju ulogu u svjedočenjima o onom što je neposredno doživljeno imaju kulturne vrijednosti u jednoj zajednici te njezino povijesno pamćenje, kakva je pri tom uloga muških i ženskih članova zajednice, lokalnog i etničkog identiteta, kakav je odnos usmene tradicije i predaje prema pisanim povijesnim izvorima. U osobnim kazivanjima, kao i u literaturi svjedočenja, često nailazimo na usputne napomene o događajima iz osobne ili obiteljske biografije koji su pripadali tzv. potisnutoj povijesti i koje prešućuje službena povijest. Smisao se ovih događaja tumači u kontekstu novih okolnosti, te oni najčešće "podrivaju" sliku o socijalističkom razdoblju kao životu u pravednom društvu socijalne i etničke ravnopravnosti.¹⁹ Tako se redovno spominju ljudi koji su bili "prognanici" čitavih četrdesetak godina jer su bili protjerani iz pojedinih uništenih ili novim stanovništvom naseljenih "ustaških" sela:

"Jednu je ženu stražar počeo tući da se presporo penje. (...) Ta je žena izbjegla još u drugom svjetskom ratu iz uništenog Zrinskog grada, koji nikada nije obnovljen, a uništili su ga četnici."²⁰

(Stotinu 1993:123)

---

o karitativnoj djelatnosti ove pjevačice. Knjiga je jedinstvena po tome što u sebe uključuje i cjelovite (iako redigirane i dotjerane) ispovijesti drugih osoba, koje čine zasebna poglavlja. Riječ je o "ispovijedima" silovane djevojke Alme iz Bosne, djevojke Ljube iz Rame i don Tomislava Sikirića, župnika iz Škabrnje.

¹⁹ Kao primjer neravnopravnosti, kazivači često spominju "etnički i partijski ključ" pri dodjeli visokih položaja u društveno-političkom i privrednom životu. Viktor Tica, inače liječnik, tako svjedoči o postupku svog kasnijeg kolege liječnika u Pakracu: "I pored njegovih filozofskih razmišljanja i obećanja, specijalizaciju nisam dobio. Kasnije sam doznao da su šefu iz Komiteta poručili: "Ne uzimaj ga na posao. On je iz ozloglašnog kraja (Hercegovine - op. R. J)." (Tica 1993:14)

²⁰ Iskaz svjedokinje pod šifrom Pr i L-85, rođ. 1938. u selu u općini Dvor na Uni s istim prebivalištem (Stotinu... 1938:123).

"Doktor Ivan je bio rođeni Pakračanin. Njegovi roditelji su krajem drugog svjetskog rata s ostalim Španovčanima protjerani iz Španovice, hrvatskog sela kraj Pakraca. Mjestu su promijenili ime u Novo Selo i naselili ga Srbima iz Bosne."

(Tica 1994:10)

Dok se sjećanje na drugi svjetski rat u Hrvatskoj vrednovalo s obzirom na potrebu nacionalnog pomirenja, te priznanja zločina komunističke vlasti nad ratnim zarobljenicima i civilima, sjećanje na isto razdoblje oživljava u Srbiji u 80-tima velikim dijelom kroz medije i akademski diskurz ponovnog prebrojavanja srpskih žrtava. Prošlost se priziva s namjerom da se ojača jedinstvo *svesrpskog naroda*, ona označava utočište nasuprot strahu pred budućnošću, pred nužnim procesima modernizacije socijalističke privrede i prestrojavanja centralizirane vlasti u Beogradu. Sjećanje na ratna - uglavnom posredovana, a ne proživljena stradanja - u kolektivnom se pamćenju svih naroda u SFRJ homogeniziralo kao priča o borbi između partizanskih, revolucionarnih i demokratskih snaga protiv fašista i njihovih domaćih pomagača - ustaša, četnika i ostalih "narodnih neprijatelja". U tom kontekstu "bratoubilački rat" nailazio je na oštru osudu, dok su se primjeri "bratimljenja" boraca različite etničke pripadnosti veličali kroz predaje, povijesnu i memoarsku literaturu, te spomenike NOB-a. S obzirom na prilike iz 1991., vlast u Beogradu želi prikazati "krizu" jugoslavenske federacije ne kao posljedicu političkog traženja novih modaliteta života, nego kao glavnu opasnost daljnjeg opstanka srpskog naroda u cjelini. Potreba da se efikasno "proizvede" krivac za novonastalu situaciju (u prvo vrijeme to su Slovenija i Hrvatska kao republike) dovodi do etniziranja "prirodnog neprijatelja" - Albanaca u Srbiji i Hrvata, a kasnije i Muslimana, izvan nje. Među Srbima u Hrvatskoj je također s kolektivnog sjećanja trebalo skinuti partizansku "patinu" i retoriku da bi se zbilja jednostavno protumačila modelom "već viđenog" i zato srpski mediji kontinuirano tumače situaciju 1991. iz očista 1941., a glavni su im argument za to upravo vizualna obilježja nove hrvatske države. (usp. Senjković 1995)

Pojavi nepojmljivih oblika nasilja i mržnje prema dojučerašnjim susjedima, doprinijele su postojeće predodžbe o već viđenom nasilju, oživljene pripovijedanjem u svakodnevici tj. novim glasinama koje su se brzo širile među srpskim pučanstvom u Hrvatskoj. Iskustvo osobno doživljenog nasilja odredilo je zatim i "strategije prihvatanja" budućeg nasilja (kod obje strane) tj. načine njegova opravdanja (ideološkim razlozima) u sinkronijskoj, ali i dijakronijskoj perspektivi. Kao što je rekao Bourdieu, nasilje je u društvu uvijek strukturirano - prošlim događajima, iskustvima, frustracijama - ali ono i strukturira budući odnos prema nasilju u društvu, određuje stupanj prihvatljivosti i brzinu navikavanja na različite oblike nasilja u svakodnevnom životu.

Djelotvornost glasina o novim "ustaškim zločinima" koji su izazvali "opravdanu" reakciju JNA, te doveli do masovnijeg uključivanja Srba u Hrvatskoj u rat, potvrđuju brojna svjedočenja hrvatskih vojnika, ali i civila zarobljenih već u prvim danima sukoba. Svaki je zarobljeni Hrvat u policijskoj uniformi ili odori Zbora narodne garde bio optuživan za ustaška zlodjela iz drugog svjetskog rata (a i za zlodjela poznata iz vremena borbi sa Turcima), kako bi se opravdao postupak prema njemu u zatočeništvu.²¹

Povijesno sjećanje zadobiva svoj smisao tek na razini šire zajednice i s obzirom na njezin aktualni društveni trenutak. Njega je - kao sjećanje na prošlu nepravdu, žrtve i patnje - najlakše probuditi ako postoji nezadovoljstvo trenutnim životom (svi su totalitarni i vojni režimi pribjegavali ovom *ressentiment* učinku povijesnog pamćenja). Ono se uvijek iznova interpretira uz pomoć novih i reaktualiziranih simbola, stereotipnih mjesta o slavnim bitkama i vladarima, uopćavanjima i analogijama, kao priča o kontinuitetu. Prikupljanje je nekoherentnih i neujednačenih kazivanja iz "usmenih izvora" zato izazov pokušajima homogeniziranja i pojednostavljivanja povijesnog pamćenja kakve prakticira "školska povijest", posebice, ali i onim populariziranim predodžbama o povijesti koje nam posreduju ne samo folklorna tradicija, nego i novine, radio, televizija, izložbe, filmske i kazališne obrade povijesnih događaja (o *oral history* istraživanjima usp. Grele 1991 i Frisch 1990).

Moć populariziranih predodžbi, stereotipa i vjerovanja može biti takva da čitave zajednice počinju živjeti u nekoj vrsti "virtualne realnosti", jer ona odgovara slici o njima kakvu priželjkuju i kakvu smatraju "legitimnom" potvrdom vlastitog povijesnog iskustva. A ideologija i iskustvo se međusobno uvjetuju, ali ne na jednostavan način, tj. ".ideologija nije nikada puki odraz iskustva. Iskustvo nasilja strukturira ideologiju iskustva na takav način da ideologija, zauzvrat, strukturira iskustvo." (Parnell 1992:139) Osobno iskustvo, dakle, poseže za ideološkim obrascima da bi dobilo prihvatljivu interpretaciju unutar šire zajednice, a recepcija se ovih interpretacija, obrada, umjetničkih artefakata i sl. počesto ostvaruje kroz intenzivno emocionalno poistovjećivanje koje je osnova za gradnju zajedničkih oznaka identiteta. Na primjer, autor "dokumentarne pripovijesti" *Iz Kostajnice na Manjaču*, Vladimir Štefanac (1994:44) pripovijeda kako su zarobljene hrvatske

---

²¹ "Prilikom dolaska u Staru Gradišku nakon smještanja u ćelije, odredili su nam koliko je koji od nas zaklao srpske djece. Broj se kretao od 1–15. Za mene je rečeno da sam ih zaklao 13. (...) Pokušao sam mu objasniti da sam živio u dobrim odnosima sa Srbima, kao i oni s nama i da nitko nikada nije prijetio Srbima..." *Svjedok L-28, rođ. u Vinkovcima. (Stotinu... 1993:146)*

"Prijetili su joj da će je silovati; rekli: da je snajperistica, da je sjekla prste i uši djeci i od toga radila lančić - što je čista neistina. Osjećala se grozno, ali je nisu moralno slomili. Prisiljavali su je da kaže da je pucala i katkad su je tukli da sve prizna." *Svjedokinja L-83, rođ. 1969. u Bapskoj s prebivalištem u Vukovaru i Bapskoj.. (Stotinu... 1993:24)*

policajce i gardiste okupljene u kino dvorani u Bosanskoj Kostajnici, između ostalog, htjeli kazniti na taj način da im se prikaže igrani film *Kozara* kako bi se i sami "uvjerali" da moraju biti kažnjeni za to što na ovim prostorima "evociraju" sjećanja na događaje iz drugog svjetskog rata. I neka druga svjedočenja idu u prilog razumijevanju ovog filma ne kao umjetničkog djela, nego kao povijesnog svjedočanstva s učinkom katarze koje je imalo svoju "produženu egzistenciju" u svakodnevnoj usmenoj komunikaciji, te se prepričavalo poput predaje.²²

Umjesto zaključka

Usmena svjedočenja kao žanr usmene povijesti i literatura svjedočenja o ratu i prognaništvu kao autobiografska proza ne svjedoče unutar etnografsko-folklorističkog istraživanja samo o stvarnim događajima, ljudima i njihovim postupcima, nego prije svega o tome kako se ovo, svakodnevnom iskustvu neprispodobivo, proživljeno iskustvo bola, poniženja i straha ali i ljudske solidarnosti i izdržljivosti, oblikuje u govoru i pismu ne bi li ostavilo traga u povijesnom pamćenju. Za tekstualnu analizu sa pretenzijama antropološke socio-kulturne kritike vrlo je važno uočiti konvencije predstavljanja i praksu vrednovanja osobnog iskustva, vlastitih osjećaja, zapažanja i razmišljanja unutar određenih diskurzivnih i simboličko-ideoloških modela, u društvu koje uvijek iznova reinterpretera svoju povijest kao priču o kontinuitetu. Jednom je više naglašen kontinuitet nacionalne kulture koja opstoji bez obzira na državne okvire, drugi put kontinuitet borbe za nacionalni suverenitet unutar kojeg svaka nova žrtva dobiva svoj smisao.

Međutim, svjedočenje o stvarima relevantnim za zajednicu često je vezano uz pripovijedanje o najbolnjem životnom iskustvu koje ne određuje samo prošlost, nego i daljnu sudbinu kazivača - invalidnost, zdravstvene probleme, psihičke poremećaje, gubitak samopouzdanja. Zato svjedočenja ne smijemo tumačiti (samo) kao reprezentativno iskustvo jedne zajednice, naroda ili društva, nego prije svega kao individualni diskurz koji zahtjeva analizu kao i svaki drugi diskurz s naglašenom razinom osobnosti (književni, memoarsko-biografski, publicistički). Kao što pokazuju istraživanja o "krizi svjedočenja" (Felman 1992, Lifton 1991) u recentnoj teoriji i suvremenom svijetu, svjedočenja djeluju prije svega svojom apelativnom funkcijom, svojom moći da pomaknu granice naših perceptivno-receptivnih i kognitivnih sposobnosti - tj. šokom na čitatelja - - te svaki pokušaj da im se oduzme ta snažna emocionalna, ljudska dimenzija neposrednog kontakta, da se one

---

²² Vlado Štefulić iz Kanade tako piše u časopisu "Zrin" o svojim sjećanjima iz djetinjstva: "O Zrinu sam prvi put čuo u glinskoj bolnici. (...) Bilo nas je mnogo u jednoj sobi pomiješanih Hrvata i Srba. Bili smo svi djeca između 7 i 14 godina. (...) Dolazila je medicinska sestra i pričala o filmu "Kozara" okupivši oko sebe srpsku djecu. Josip i ja nismo sudjelovali u tim razgovorima." (Časopis *Zrin* 1994. 3/8:42.)

depersonaliziraju, sistematiziraju, kvantificiraju, kompjutoriziraju, promašuje njihovu primarnu funkciju - upozoriti sve nas kako su se i žrtve i njihovi krvnici jednom prepoznavali samo pomoću svojih svakodnevnih, uobičajenih društvenih uloga.

Diskurz svjedočenja predstavlja znanstveno i moralno iskušenje za svoje istraživače, sakupljače, sudske vještake i analitičare, bez obzira zanimaju li ih obilježja verbalnog posredovanja graničnih ljudskih iskustava ili uvjeti njegova ovjeravanja kao povijesnog i pravnog dokaza. U temelju znanstvenog rada na svjedočenjima je prosvjed protiv njihove depersonalizacije i instrumentalizacije za potrebe dnevne politike i medijskog senzacionalizma, te želja da ona pridonesu višeglasnom prostoru javne komunikacije i stvaranju što vjerodostojnije slike o ovom, nažalost još nezavršenom, ratu. I naše iskustvo potvrđuje da

"... znanstveno predočavanje još jednom postaje značajno, ne samo kao akademska ili teorijska dilema, nego kao stvar političkog izbora. Kako antropolog predstavlja situaciju svoje discipline je, na jednoj razini, naravno, pitanje lokalnog, osobnog ili profesionalnog trenutka. Međutim, to je, zapravo stvar cjeline, čitavog društva."

(Said 1989:224)

NAVEDENA LITERATURA

- Bhabha Homi K., ur. 1990. *Nation and Narration*. London: Routledge.
- Booth, Wayne C. 1993. "Individualism and the Mystery of the Social Self". U *Freedom and Interpretation*. Barbara Johnson, ur. New York: BasicBooks, 69–101.
- Bourdieu, Pierre. 1987. "The Biographical Illusion". *Working Papers and Proceedings of the Center for Psychosocial Studies* 14.
- Bruner, Edward M. 1986. "Ethnography as Narrative". U *The Anthropology of Experience*. Victor Turner, Edward M. Bruner, ur. Urbana - Chicago: University of Illinois Press, 139–158.
- Ceribašić, Naila. 1995. "Gender Roles During the War: Representations in Croatian and Serbian Popular Music 1991–1992". *Collegium Antropologicum* 19:91–101.
- Clifford, James. 1988. *The Predicament of Culture*. Cambridge (Massachusetts) - London: Harvard University Press.
- Čale Feldman, Lada et al., ur. 1993a. *Fear, Death, and Resistance. An Ethnography of War: Croatia 1991–1992*. Zagreb: Institute of Ethnology and Folklore Research - Matrix Croatica - X-Press.
- Čale Feldman, Lada; Reana Senjković i Ines Prica. 1993b. "Poetics of Resistance". U *Fear, Death, and Resistance. An Ethnography of War: Croatia 1991–1992*. Zagreb: Institute of Ethnology and Folklore Research - Matrix Croatica - X-Press, 1–71.
- Čale Feldman, Lada. 1995. "Intellectual Concerns and Scholarly Priorities": A Voice of an Ethnographer. *Narodna umjetnost. Croatian Journal of Ethnology and Folklore Research* 32/1:79–90.
- Eagleton, Terry. 1993. "Deconstruction and Human Rights". U *Freedom and Interpretation*. Barbara Johnson, ur. New York: BasicBooks, 121–145.
- Felman, Shoshana; Dori Laub, ur. 1992. *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History*. London - New York: Routledge.
- Filipović, Zoran. 1993. *Izlet u pakao*. Zagreb: Durieux.
- Frisch, Michael. 1990. *A Shared Authority: Essays on the Craft and Meaning of Oral and Public History*. Albany: State University of New York Press.
- Grele, Ronald, ur. 1991. *Envelopes of Sound: The Art of Oral History*. 2. izd., New York: Praeger.
- Grgurovac, Martin. 1992. *Vinkovački ratni dnevnik*. Vinkovci: "Privlačica".
- Kesovija, Tereza. 1994. *Libertas*. Zagreb: Mirta.
- Lifton, Robert J. 1991. *Death in Life: Survivors of Hiroshima*. Chapel Hill - London: The University of North Carolina Press.

Loizos, Peter. 1996. "Perspektive from an Earlier War". U *War, Exile, Everyday Life: Contributions to an Anthropology of Exile*. Maja Povrzanović i Renata Jambrešić Kirin, ur. (u tisku).

- Mravak, Ivan. 1993. *Svjetlost Vukovara*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske - Hrvatska elektroprivreda.
- Ortega y Gasset, José. 1959. *Man and Crisis*. London: Ruskin House.
- Parnell, Philip C. 1992. "Time and Irony in Manila Squatter Movements". U *The Paths to Domination, Resistance, and Terror*. Carolyn Nordstrom and JoAnn Martin, ur. Berkeley etc.: University of California Press, 154–176.
- Povrzanović, Maja. 1993. "Culture and Fear: Everyday life in Wartime". U *Fear, Death, and Resistance. An Ethnography of War: Croatia 1991–1992*. Lada Čale Feldman et. al., ur. Zagreb: Institute of Ethnology and Folklore Research - Matrix Croatica - X-Press, 119–150.
- Povrzanović, Maja. 1995. "Crossing the Borders: Croatian War Ethnographies". *Narodna umjetnost. Croatian Journal of Ethnology and Folklore Research* 32/1:91–106.
- Prica, Ines. 1993. "Notes on Ordinary life in Wartime". U *Fear, Death, and Resistance. An Ethnography of War: Croatia 1991–1992*. Lada Čale Feldman et. al., ur. Zagreb: Institute of Ethnology and Folklore Research - Matrix Croatica - X-Press, 44–71.
- Prica, Ines et al. 1992. *Prognaničke priče. Osobne pripovijesti prognanika rata u Hrvatskoj 1–14*, Zagreb - Sisak - Bjelovar, IEF rkp 1392.
- Prica, Ines. 1995a. "Between Destruction and Deconstruction - The Preconditions of the Croatian Ethnography of War". *Collegium Antropologicum* 19/1:7–16.
- Prica, Ines. 1995b. "To Be Here - to Publish There": On the Position of a Small European Ethnology". *Narodna umjetnost. Croatian Journal of Ethnology and Folklore Research* 32/1:7–24.
- Said, Edward W. 1989. "Representing the Colonized: Anthropology's Interlocutors". *Critical Inquiry* 15:205–225.
- Scarry, Elaine et al. 1985. *Body in Pain, The Making and Unmaking of the World*. Oxford: Oxford University Press.
- Senjković Reana. 1995. "Ideologies and Iconographies. Croatia in the Second Half of the 20th Century". *Collegium Antropologicum* 19/1:53–63.
- Stotinu svjedočanstava: potresni iskazi hrvatskih prognanika i logoraša*. 1993. Ljerka Fulgosi et al., ur. Zagreb: Društvo hrvatskih intelektualki [etc.].
- Štefanac, Vladimir. 1994. *Iz Kostajnice na Manjaču*. Zagreb: Consilium - Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Tica, Viktor. 1994. *Rat i progonstvo: male priče iz domovinskog rata*. Zagreb: vlastita naklada.
- Velčić, Mirna. 1991. *Otisak priče. Intertekstualno proučavanje autobiografije*. Zagreb: August Cesarec.